

УДК 911.373

Доценко А.І.,
доктор географічних наук, професор
Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

СІЛЬСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ В КИЇВСЬКОМУ РЕГІОНІ ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО РОЗВИТКУ

У статті розглянуто динаміку та структуру сільської поселенської мережі регіону, виявлено актуальні соціально-демографічні проблеми сільського розселення та визначено напрями їх вирішення.

Ключові слова: розселення, регіон, система, село, хутір, поселення.

В статье рассмотрена динамика и структура сельской поселенческой сети региона, выявлены актуальные социально-экономические проблемы сельского расселения и обоснованы направления их решения.

Ключевые слова: расселение, регион, система, село, хутор, поселение.

Dotsenko A.I. RURAL SETTLEMENT IN THE KYIV REGION AND PROBLEMS OF ITS DEVELOPMENT

The article describes the dynamics and structure of rural settlement network in the region, identified the urgent social and economic problems of rural settlement and the directions of their solutions.

Key words: resettlement, region, system, village, hamlet, settlement.

Постановка проблеми. Сільське розселення є складним суспільно-просторовим процесом, який істотно впливає на територіальну організацію сільськогосподарського виробництва та соціальної інфраструктури. Регіональний підхід до вивчення сільського розселення дає можливість виявити просторові закономірності, тенденції й особливості розселення та врахувати їх під час реалізації регіональної аграрної й соціальної політики в сільській місцевості.

Аналіз останніх досліджень. Окремі питання сільського розселення розглядали Л.М. Воловик під час аналізу господарського розвитку периферійних районів Київської області, Н.В. Корнілова під час виділення територій із критичною екологічною ситуацією, Т.В. Буличева під час формування Київської регіональної системи розселення, Г.О. Краєвська в ході виявлення проблем соціальної інфраструктури сільських поселень [5], М.О. Барановський під час виділення депресивних сільських територій та визначення напрямів їх соціально-економічного розвитку.

Нами було проведено суспільно-географічне дослідження сільського розселення на Київщині, результати його опубліковано в 2013 р. [4].

Постановка завдання. Метою статті є виявлення тенденцій динаміки сільської поселенської мережі Київського регіону, особливостей структури сільського розселення, виявлення соціально-економічних проблем сільського розселення та обґрунтування напрямів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сільське розселення є важливим чинником економічного й соціального розвитку регіонів. Економічну сутність сільського розселення ми розглядаємо з позицій впливу його на ефективність сільськогосподарського виробництва. У ринкових умовах взаємозв'язки між розселенням і виробництвом, розселенням та соціальною сферою села значно змінилися, що вплинуло на функціонування й територіальну організацію розселення.

Сільське розселення в Київському регіоні досить динамічне, проте масштаби змін поселенської мережі, згідно з офіційною статистикою, складно визначити. Так, за даними Всесоюзного перепису населення в 1959 р. на Київщині було 1 697 сільських населених місць. Проте в 1960-х рр. було змінено статистичний облік із населених місць на поселення та змінені критерії виділення. Згідно з переписом населення 1970 р. в області налічувалось уже

1 245 поселень, тобто на 52 поселення менше, що пов'язано з адміністративним приєднанням хуторів та інших дрібних населених місць до найближчих поселень. У такий спосіб «картина» розселення істотно змінилася. З 1970 р. й дотепер облік ведеться за поселеннями, тому поселенську мережу можна порівнювати за різні роки. Упродовж 1971–2013 рр. сільська поселенська мережа зменшилася на 119 поселень (на 9,6%), а чисельність сільського населення – на 515 тис. осіб (на 47,7%).

З огляду на нерівномірність темпів скорочення сільської поселенської мережі ми виділили чотири етапи її динаміки в ХХ – ХХІ ст. Перший етап припадає на 1960-ті рр., найбільш значне скорочення мережі відбулось адміністративним шляхом через заміну поняття «населене місце» поняттям «поселення». Другий етап припадає на 1970–1980-ті роки та зумовлений індустріалізацією й значним міграційним впливом сільського населення Київщини в міста. У результаті цього в 1971–1989 рр. сільська поселенська мережа скоротилася на 117 поселень (на 9,4%), що зумовлено обезлюдненням дрібних поселень і зняттям їх із державного обліку. Сільське населення за цей період зменшилося на 276 тис. осіб (на 32%).

Третій етап припадав на 1990-ті рр., коли спостерігалися два протилежні процеси трансформації сільської поселенської мережі. Перший полягав у збереженні тенденції повільного зменшення поселенської мережі через зняття з обліку дрібних безлюдних поселень. У 1990-х рр. таких поселень було 10. Цей процес був значно підсилений тим, що в 1999 р. знято з державного обліку 82 села, розташовані в зоні високого радіаційного забруднення, з яких було виселено всіх мешканців. За Всеукраїнським переписом населення 2001 р. на Київщині було 1 130 сільських поселень, або на два більше, ніж за переписом 1989 р. У 1990-х рр. спостерігався також інший процес, що був новим для регіону, – незначне збільшення мережі (на 6 поселень) у результаті виділення сіл за межі інших сіл, до яких вони були приєднані в 1960-х рр. Проте цей процес не мав істотного впливу на поселенську мережу, більше того, на початку 2000-х рр. він уже не спостерігався.

Четвертий етап припадає на перше десятиріччя ХХІ ст., коли поселенська мережа відносно стабілізувалася. За цей час виключено з облікових даних лише 4 села. Протягом 2001–2013 рр. чисельність сільського населення Київщини зменшилась на 124,3 тис. осіб, або на 4%, що зумовлене зменшенням робочих місць у сільському господарстві, зростанням безробіття та міграційними впливами працездатного населення.

Стан сільського розселення в Київському регіоні характеризується низкою особливостей, що відрізняють його від інших регіонів України. Загальне уявлення про розселення дають такі узагальнюючі показники.

Густота сільської поселенської мережі менша за середньоукраїнську (42 поселення в розрахунку на 1 тис. км² проти 47), а середня відстань між поселеннями більша (4,8 км проти 4,5). Не менш важливо зазначити, що на Київщині середня людність більша, ніж у середньому в Україні (у 2013 р. 582 особи проти 504 осіб), що зумовлено історичними особливостями заселення території регіону, а також розташуванням його навколо столиці країни.

Важливо зазначити, що структура сільського розселення в Київському регіоні має значні територіальні відмінності, про що свідчать дані таблиці 1.

Суспільно-географічні дослідження сільського розселення в Київському регіоні показали значні територіальні відмінності його структури та зумовили необхідність його районування. На території регіону нами виділено 4 зони сільськогосподарського розселення:

- Північна зона, що охоплює 3 адміністративні райони, розташовані в поліській природній зоні;
- Східна зона, яка включає 4 лівобережні райони лісостепової зони;
- Столична приміська (центральна) зона, що розташована навколо м. Києва та включає 8 районів;
- Південна зона, яка включає 10 районів, розташованих на південь від Києва [4].

Як видно з таблиці 1, найбільшими за територією є Столична приміська (Центральна) та Південна зони розселення, а найменшими – Північна та Східна. Станом на 1 січня 2014 р. середня людність одного сільського поселення

Таблиця 1

Географія сільського розселення на Київщині (станом на 1 січня 2014 р.)

Зони сільського розселення	Сільська територія		Кількість сільських поселень		Чисельність сільського населення		Середня людність одного поселення	Щільність сільського населення, осіб на 1 км ²	Густота поселення мережі, од. на 1 км ²	Середня відстань між поселеннями, км
	Тис. км ²	%	од.	%	Тис. осіб	%				
Північна	6,1	22,8	164	14,6	65,2	9,9	397	10	27	6,1
Східна	4,0	14,7	170	15,1	79,5	12,1	468	20	43	4,8
Столична при-міська	8,5	31,6	398	35,3	310,8	47,5	781	36	47	4,6
Південна	8,4	30,9	394	35,0	199,7	30,5	507	24	47	4,6
Київщина разом	27,0	100	1126	100	655,2	100	582	24	42	4,9

Примітка: розраховано за даними [6]

Таблиця 2

Розподіл сільських поселень Київщини за групами людності (за даними перепису населення)

Роки	Одиниці виміру	Всього	У тому числі людністю, осіб						
			До 50	51-100	101-200	201-500	501-1 000	1 001-3 000	Понад 3 000
Кількість поселень									
1989	од.	1 128	78	82	113	279	297	235	44
	%	100	6,9	7,3	101	24,7	26,3	20,8	3,9
2001	од.	1 130	120	73	140	292	277	191	37
	%	100	10,6	6,5	12,4	25,8	24,5	16,9	3,3
2001 щодо 1989	%	1 002	153,8	89,0	123,9	104,7	93,3	81,3	84,1
Чисельність населення									
1989	тис. осіб	902,8	2,3	6,1	16,9	94,5	21,46	377,8	190,6
	%	100	0,2	0,7	1,9	10,5	23,8	41,8	21,1
2001	тис. осіб	779,5	3,1	5,3	20,7	100,5	197,1	301,7	151,1
	%	100	0,4	0,7	2,7	12,8	25,3	38,7	19,4
2001 щодо 1989	%	86,3	132,9	87,8	122,6	106,3	91,8	79,9	79,3

в Столичній зоні становила 781 особу, а в Північній – 397 осіб (тобто майже вдвічі менше), щільність сільського населення – 24 та 10 осіб на 1 км² території відповідно, густина сільської поселенської мережі – 47 проти 27 одиниць у розрахунку на 1 тис. км² території.

Що стосується інших зон розселення, то Південна зона за показниками структури сільського розселення трохи поступається Столичній зоні, а Східна посідає передостаннє (третє місце). Ці відмінності, зумовлені особливостями впливу економічних, соціально-демографічних, природних, історичних, техногенних та інших чинників, по-різному впливають на соціально-економічний розвиток і територіальну структуру господарства Київського регіону, а також на перспективу його розвитку.

Для оцінки структури сільського розселення в регіоні необхідно провести аналіз розподілу поселень за різними ознаками, серед яких однією з найважливіших є людність поселень, що відображена в таблиці 2.

Порівняльна оцінка структури сільського розселення за людністю за даними переписів населення 1989 р. та 2001 р. показала, що на Київщині більшість становлять середні поселення (людністю 201–1 000 осіб), частка яких у поселенській мережі трохи зменшилась (з 51% в 1989 р. до 50,3% в 2001 р.). Кількість цих поселень була відносно стабільною (зменшилась лише на 1,2%). Динамічною була мережа великих поселень (людністю понад 1 тис. осіб), кількість яких упродовж 1990–2001 рр. зменшилась на 18,3%. Це зумовлено зменшенням людності частини з них та переходом до групи середньої людності. У результаті питома вага великих поселень у сільській поселенській мережі регіону зменшилась з 24,7% в 1989 р. до 20% у 2001 р.

Інша тенденція спостерігалася в групі малих поселень (людністю менше 200 осіб). Кількість цих поселень упродовж 1990–2001 рр. збільшилась на 22%, що зумовлено негативним процесом «скидання поселень» за групами людності та накопичення їх у групі малих поселень. Причому кількість найменших поселень (людністю менше 50 осіб) за цей період збільшилась на 54%, що пов'язано з накопиченням у них всієї маси деградуючих поселень. Через розширення мережі малих поселень питома

вага їх у поселенській мережі регіону підвищилася з 24,3% в 1989 р. до 29,5% в 2001 р. Наслідком цих структурних зрушень стало загальне здрібнення сільської поселенської мережі Київщини, яке негативно впливає на соціально-економічний розвиток сіл і соціальний захист сільського населення та зумовлює деградацію дрібних поселень.

Дещо іншу структуру мало сільське розселення за показником розподілу сільських поселень за чисельністю населення, про що свідчать дані таблиці 2.

Найбільша концентрація сільського населення регіону спостерігалась у великих селах (людністю 1–3 тис. осіб), хоча питома вага цієї групи помітно знизилася (з 41,8% в 1989 р. до 38,7% в 2001 р.), що зумовлено безробіттям і міграцією населення. Значна частина населення проживала в селах людністю 501–1 000 осіб (25%). Що стосується малих поселень (людністю до 200 осіб), то питома вага їх у чисельності сільського населення хоч і підвищувалась (на 33%), проте була дуже малою (з 2,8% в 1989 р. до 3,8% в 2001 р.).

Із цього аналізу можна зробити висновок про негативну тенденцію структурних змін у сільському розселенні на Київщині, що полягають у поглибленні структурних диспропорцій поселенської мережі. Цей процес зумовив звуження соціальної мережі та закриття початкових шкіл, фельдшерсько-акушерських пунктів, торговельних точок, а також зниження життєвого рівня й зубожіння мешканців малих і середніх поселень.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. сільське розселення на Київщині розвивалось у тісному взаємозв'язку з міським розселенням. У результаті поглиблення міжпоселенних соціально-демографічних та економічних зв'язків об'єктивно сформувалася регіональна система розселення, у якій сільські та міські поселення відігравали роль системоформуючих компонентів. Системний розвиток сільського розселення означав вищий рівень його розвитку, коли функції й системний рівень розвитку кожного поселення визначаються місцем його в територіальній системі розселення. Система розселення є прогресивною формою територіальної організації розселення, яка має перспективи розвитку.

Київська територіальна система розселення має складну територіально-ієрархічну структуру. Ця система поділяється нами на дві субрегіональні (Київську та Білоцерківську), що поділяються на системи нижчого ієрархічного рівня (локальні, районні, місцеві). Нижчою ланкою Київської регіональної системи розселення є первинні (низові) системи, що сформувались у межах сільських (селищних) рад. Станом на 1 січня 2014 р. до складу Київської регіональної системи розселення входили 605 сільських рад, які мають значні відмінності за територією, чисельністю населення та кількістю поселень, а також різні проблеми їх подальшого розвитку.

Розвиток сільського розселення в Київському регіоні в перспективі до 2020 р. прогнозувався з урахуванням необхідності вирішення актуальних соціально-економічних і суспільно-географічних проблем сільського розселення. Окреслимо ці проблеми та стратегічні напрями їх вирішення, які вже розглядалися нами раніше [3; 4].

Проблема оптимізації сільської поселенської мережі полягає в призупиненні негативного процесу її поляризації, обезлюднення малих поселень та поглиблення структурних диспропорцій поселенської мережі. Для цього необхідно створювати в малих селах робочі місця, сприяти становленню малого підприємництва, фермерських і селянських господарств.

Проблема відродження традиційних українських форм територіальної організації сільського розселення, що були поширені й ефективні у XVIII – XIX ст., – слобід і хуторів.

Відновлення слобід сприятиме призупиненню негативного процесу скорочення сільської поселенської мережі Київщини та відродженню козацтва як традиційного суспільно-патріотичного руху в регіоні.

У 1858 р. в чотирьох повітах Київської губернії, тобто в сучасних межах області, було 176 хуторів, поширених як у поліській, так і в лісостеповій зонах. Хуторська форма розселення економічно була ефективною, тому що хуторяни були заможними людьми. За радянської доби хутори були визнані тоталітарним режимом як застаріла й нега-

тивна форма розселення та поступово ліквідовані.

У незалежній Україні, на наше переконання, існує необхідність відродження хуторської форми сільського розселення в деяких регіонах, у тому числі й на Київщині, що сприятиме економічному та соціальному розвитку сільських територій, збереженню мережі малих сіл, запобіганню деградації багатьох сіл. Відродження хуторів розуміється нами як офіційне визнання хуторів як додаткової щодо сіл форми розселення, яка буде ефективною в певних умовах і районах.

Першим кроком на шляху цього відродження стала Постанова Кабінету Міністрів України «Про розвиток житлового будівництва та поліпшення соціально-демографічної ситуації на селі» від 29 липня 1992 р., у якій органам місцевого самоврядування доручалося «забезпечити збереження існуючої сільської поселенської мережі, відновлення хуторських та інших поселень, у яких створюються селянські (фермерські) господарства» [1]. Не менш важливим кроком стане включення хуторів у проект Закону України «Про адміністративно-територіальній устрій України».

Проблема вдосконалення системи сільського розселення в Київському регіоні має вирішуватись на трьох ієрархічних рівнях. На районному варто визначити місце центрів кущових і низових систем розселення. Окремо необхідно обґрунтувати оптимальні параметри розвитку центрів кущових систем розселення, виходячи з місця їх у територіальному поділі праці. У радянську добу первинною ланкою ієрархічної структури територіальних систем розселення були внутрішньогосподарські системи, що формувались у межах колгоспів і радгоспів. З ліквідацією останніх Україна перейшла від економічного до соціального принципу формування низових систем сільського розселення, що передбачає трансформацію систем на базі нових територіальних громад, які зараз формуються на Київщині на основі добровільного об'єднання існуючих громад.

Соціальні проблеми сільського розселення на Київщині мають вирішуватись шляхом зміцнення існуючої соціальної інфраструктури, яка передбачатиме виділення земельних ділянок для молодих сімей із метою

будівництва ними житлових будинків, надання молодим сім'ям пільгових кредитів для житлового будівництва, сприяння сільській молоді в створенні малого бізнесу. Важливими напрямками вирішення соціальних проблем села є збереження існуючої мережі шкіл і дитячих дошкільних закладів, закладів культури й охорони здоров'я. Недопущення закриття шкіл та амбулаторій є запорукою збереження сіл.

Екологічні проблеми сільського розселення на Київщині не такі гострі, як соціально-економічні, проте вони існують у регіоні та потребують вирішення. Першою з них є проблема радіаційного забруднення значної території внаслідок Чорнобильської катастрофи. Радіаційне забруднення території Київського регіону становить 12 тис. км², яка поділяється на дві зони. На крайній півночі розташована зона високого радіаційного забруднення, так звана зона відчуження, з якої впродовж 1986–1989 рр. були виселені всі сільські мешканці, а в 1991–2000 рр. 82 безлюдні села, розташовані в цій зоні, зняті з державного обліку. У другій зоні, яка розташована південніше за першу та має втричі більшу площу, у 560 селах проживає 827 тис. осіб. Це зона середнього рівня радіаційного забруднення, у якій можливе проживання, проте воно має включати систему заходів з охорони здоров'я мешканців

від шкідливого впливу радіації та обмеження розселення. Це передбачає реалізацію не лише медичних, а й соціальних, економічних, будівельних, технічних заходів з охорони здоров'я, щоб селяни могли безпечно проживати в селах цієї зони.

Інша екологічна проблема зумовлена забрудненням повітря, водою і ґрунту внаслідок викидів шкідливих речовин птахофабриками, цукровими заводами та іншими забруднювачами природного середовища. У селах, де розташовані зазначені підприємства, і в навколишніх селах створені нестерпні умови для проживання через забруднення повітря відходами зазначених підприємств, утилізація яких потребує значних коштів. Ці проблеми мають вирішуватися за рахунок коштів приватних товариств-виробників, які, прагнучи отримання максимальних прибутків, економлять на природоохоронних заходах.

З огляду на ймовірність часткового вирішення зазначених проблем сільського розселення ми розробили прогноз сільського розселення на Київщині на перспективу до 2020 р. (див. таблицю 3).

Як видно з таблиці 3, у перспективі до 2020 р., за нашим прогнозом, сільська поселенська мережа Київщини повільно скорочуватиметься. Упродовж 2014–2020 рр. вона

Таблиця 3

Прогноз сільського розселення в Київському регіоні

Роки	Од. виміру	Всього	У тому числі людністю, осіб			
			Менше 100	101–500	501–1 000	Понад 1 000
Кількість поселень						
2001 (перепис)	<i>од.</i>	1 130	193	432	277	228
	%	100	17,1	37,2	24,5	20,2
2013	<i>од.</i>	1 124	225	461	247	191
	%	100	20	41	22	17
2020	<i>од.</i>	1 110	255	477	223	155
	%	100	23	43	20,1	13,9
2020 щодо 2013	%	98,7	113,3	103,5	90,3	81,2
Чисельність населення						
2001 (перепис)	<i>тис. осіб</i>	779,5	8,4	121,2	197,1	452,8
	%	100	1,1	15,5	25,3	58,1
2013	<i>тис. осіб</i>	655,2	8,6	118,3	170,8	357,5
	%	100	1,3	18	26	54,7
2020	<i>тис. осіб</i>	642	9,6	131,4	173,6	327,4
	%	100	1,5	20,5	27	51
2020 щодо 2013	%	103,5	102,3	117,8	107,5	96,9

зменшиться на 14 поселень, або на 1,3%. Очікуються певні зрушення в структурі сільського розселення. Зокрема, триватиме процес здрібнення й поляризації поселенської мережі, що проявлятиметься в скороченні мережі великих поселень (людністю понад 1 000 осіб) на 19% у 2020 р. порівняно з 2013 р. та великих (людністю 501–1 000 осіб) – на 10%. Водночас кількість середніх поселень (людністю 101–500 осіб) і малих (людністю менше 100 осіб) збільшиться на 3,5% та 13,3% відповідно. Чим зумовлені ці негативні структурні зрушення? У результаті відсутності робочих місць та міграції працездатного населення людність цих поселень зменшиться, і вони перейдуть до групи поселень меншої людності. У результаті великі поселення перейдуть до середніх, а середні – до малих. В останній групі відбуватиметься накопичення поселень, що й зумовить здрібнення поселенської мережі, яке матиме негативні соціально-демографічні наслідки. Якщо питома вага великих і малих поселень у структурі поселенської мережі зменшиться з 39% у 2013 р. до 34% у 2020 р., то середніх і малих збільшиться, відповідно, з 61% до 66%.

Зазнає певних змін також структура розселення за чисельністю населення. Варто зазначити, що в перспективі до 2020 р. повільними темпами буде розвиватись процес урбанізації, особливо в приміській зоні Києва. Водночас збережеться тенденція скорочення чисельності сільського населення Київського регіону. У 2020 р. очікується зменшення людського потенціалу в сільській місцевості на 13 тис. осіб, або на 2%. Це зумовить зрушення в структурі сільського розселення. Незважаючи на те, що трохи більше половини сільського населення регіону проживає в великих селах, питома вага

цієї групи сіл знизиться з 54% у 2013 р. до 51% у 2020 р., що буде зумовлено міграційним впливом молоді на роботу й навчання в міські поселення. В інших групах сіл у перспективі до 2020 р. питома вага їх у населенні трохи підвищиться, тобто суттєвих змін не очікується.

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи зроблений аналіз, варто зробити головний висновок, що проблема збереження українського села на Київщині лежить у площині не збереження сучасної сільської поселенської мережі (це неможливо, особливо малих сіл), а збереження сільського людського потенціалу, майже половина якого зосереджена в великих селах, де демографічна ситуація досить складна й суперечлива.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про розвиток житлового будівництва та поліпшення соціально-демографічної ситуації в селі : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 липня 1992 р. // Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України. – К., 1992. – № 8. – С. 62–68.
2. Доценко А.І. Сільське розселення в Україні: динаміка та структура / А.І. Доценко. – К. : Фенікс, 2010. – 288 с.
3. Доценко А.І. Проблеми територіальної організації розселення в Київському регіоні / А.І. Доценко // Економіка і управління: проблеми науки і практики. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 18–21.
4. Доценко А.І. Суспільно-географічні проблеми сільського розселення у Київському регіоні / А.І. Доценко // Наукові пошуки географічної громадськості: минуле, сьогодні, майбуття. – Луганськ, 2013. – С. 3–5.
5. Краєвська Т.О. Проблеми соціальної інфраструктури сільських поселень Київської області / Т.О. Краєвська // Часопис соціально-економічної географії. – Х., 2010. – № 9(2). – С. 78–180.
6. Статистичний щорічник Київської області за 2013 рік. – К. : Держстат, 2014. – 477 с.